

ANDRZEJ KOPICZKO
Olsztyn

SZKOLNICTWO PARAFIALNE W DIECEZJI WARMIŃSKIEJ W ŚWIETLE AKT WIZYTACYJNYCH Z DRUGIEJ POŁOWY XVI WIEKU

WSTĘP

Cała oświata – aż do połowy XVIII w. – była niemal wyłącznie terenem działalności Kościoła, potrzebował on bowiem ludzi, którzy zasilaliby szeregi duchowieństwa oraz pomagali w sprawowaniu liturgicznej służby Bożej. W tym duchu wypowiedział się III Sobór Laterański, przypominając o obowiązku utrzymania przy każdym kościele biskupim magistra lub doktora teologii. Jeszcze dalej poszedł papież Innocenty III, gdy w 1215 r. na IV Soborze Laterańskim polecił zatrudniać przy każdym lepiej uposażonym kościele parafialnym nauczyciela gramatyki, który udzielałby chłopcom elementarnych wiadomości¹

Na Warmii pierwsze kroki zmierzające do tworzenia sieci szkół parafialnych poczynił organizator diecezji – biskup Anzelm. W umowie z zakonem krzyżackim z 1251 r. odstąpił prawo obsadzania nauczycieli na terytorium należącym do Zakonu, a tym samym uczynił go odpowiedzialnym za zakładanie szkół² Malborska księga skarbowa *Tresslerbuch* z lat 1399-1409 wspomina już o 33 miejscowościach, w których instytucja ta funkcjonowała. Z końcem średnio-wiecza istniała ona w każdym mieście, przy kapitułach i zakonach³

Brak źródeł i opracowań uniemożliwia podanie liczby szkół na terenie Warmii w czasie sekularyzacji zakonu krzyżackiego w r. 1525. M. Borzyszkowski

¹ E. Wiśniewski, *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i w Małopolsce w początkach XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 15(1967), z. 2, s. 85; B. Kumór, *Historia Kościoła*, cz. 3, Lublin 1976, s. 31.

² G. Matern, *Beiträge zur Geschichte des Schulwesens im Ermland*, Braunsberg 1911, s. 12.

³ M. Borzyszkowski, *Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku*, „Studia Warmińskie” (dalej: SW), 2(1965), s. 37-57.

w artykule *Szkoły diecezji warmińskiej w okresie od XIII do połowy XVI wieku* stwierdza, że w pierwszej połowie XVI w. było ich 111, ale nie jest to liczba dokładna⁴ Pierwsze dane pochodzą dopiero z 1565 r. i są zawarte w protokołach powizytacyjnych. Ogólnie jednak należy przyjąć, że w latach 1525-1565 instytucja ta przeżywała swój regres. Przyczyniła się do tego przede wszystkim reformacja, która wprowadziła nieład w życie religijne i spowodowała upadek klasztorów. Ponadto w czasie wojen uległo zniszczeniu wiele kościołów parafialnych i szkół. Dopiero w drugiej połowie XVI w. zaczęto je odbudowywać i organizować na nowo.

W omawianym okresie na Warmii przestały funkcjonować szkoły prowadzone przez kapituły i biskupów. Spotykamy się więc tylko z jednym typem szkół, mianowicie ze szkołami *sensu stricto* parafialnymi. Nie było też w kapitułach fromborskiej i dobromiejskiej specjalnego urzędu kanonika scholastyka. Wprawdzie dekret erekcyjny kapituły katedralnej wymieniał i scholastyka wśród prałatów, ale w 1317 r. godność ta zanikła⁵

Stan badań nad tak ważnym zagadnieniem przedstawia się dość skromnie. Jeżeli chodzi o Warmię, to problemem tym zajął się przede wszystkim G. Matern w opracowaniu *Beiträge zur Geschichte des Schulwesens im Ermland*⁶ Ma ono jednak charakter popularyzatorski. Autor nie zawsze stosuje aparat naukowy oraz nie ustala liczby szkół, nauczycieli, programów. Niemniej pozycja ta stanowi ważny przyczynek do dziejów szkolnictwa parafialnego w diecezji warmińskiej.

Dwa lata później, czyli w 1913 r., podjął badania tego zagadnienia F. Ditrich, ale temat zawężił do okresu końca XVIII w.⁷, chociaż nieraz odwoływał się do źródeł wcześniejszych. Praca jego ma charakter naukowy; autor wykorzystał w niej archiwalia znajdujące się we Fromborku.

W 1929 r. ukazała się obszerna monografia Emila Waschńskiego pt. *Das kirchenliche Bildungswesen in Ermland, Westpreussen und Posen*⁸ W pierwszej części autor omawia szkolnictwo parafialne, zwracając uwagę na zarządzenia synodalne, liczbę szkół i uczniów, liczbę i wykształcenie nauczycieli oraz stan budynków i zakres programów nauczania. Z obiektywnych jednak

⁴ Tamże, s. 34.

⁵ A. E i c h h o r n, *Die Prälaten des ermländischen Domkapitels*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” (dalej: ZGAE), 3(1866), s. 307. Z nazwiska znamy tylko dwóch kanoników scholastyków: Volquinusa i Bertolda.

⁶ M a t e r n, dz. cyt.

⁷ *Das ermändische Volksschulwesen zu Ende des 18. Jahrhunderts*, ZGAE, 18(1913), s. 1 nn.

⁸ T 1, Breslau 1929.

względów (obszerny temat) i ta praca nie daje pełnego obrazu szkolnictwa na Warmii.

Z polskich autorów jedynie wspomniany wcześniej M. Borzyszkowski opublikował na ten temat artykuł w „Studiach Warmińskich”⁹, ograniczył jednak jego zakres chronologiczny do średniowiecza. Pewne wzmianki odnośnie do interesującego nas zagadnienia znajdziemy też w monografiach poszczególnych parafii lub miejscowości, opublikowanych przez niemieckich naukowców¹⁰ Zachodzi więc potrzeba nowej kwerendy materiałów źródłowych.

1. USTAWY SYNODÓW WARMIŃSKICH Z DRUGIEJ POŁOWY XVI W NA TEMAT SZKOLNICTWA PARAFIALNEGO

Na temat zakładania szkół wypowiedział się Sobór Trydencki¹¹ Nawiązały do tego również synody diecezjalne.

Na Warmii po raz pierwszy poruszył tę kwestię kard. Stanisław Hozjusz w 1565 r. Polecił on wówczas proboszczom, by po homilii odmawiali wspólnie z wiernymi *Ojciec nasz, Zdrowaś Maryjo, Wierzę w Boga, Dekalog i Spowiedź powszechną* w języku narodowym. W adwencie i wielkim poście mieli ponadto nauczać katechizmu¹² W specjalnym paragrafie, zatytułowanym *De scholis*, przypomniał, że nikt nie może objąć urzędu kierownika tej instytucji, zanim nie złoży wyznania wiary. Troskę o szkołę powierzył archiprezbiterom i proboszczom. Ponadto zapowiedział, że niebawem wprowadzi katechizm i nowe książki, które będzie można wykorzystać w pracy duszpasterskiej i oświatowej¹³

⁹ B o r z y s z k o w s k i, dz. cyt.

¹⁰ M.in. *Urkunden und Akten zur Geschichte der katholischen Kirchen und Hospitäler in Allenstein*, wyd. P. Arendt, Allenstein 1927; F. B u c h h o l z, *Bilder aus Wormditts Vergangenheit*, Wormditt 1931; E. B r a c h v o g e l, *Geschichte des Kirchspiels Bischofsstein*, ZGAE 35(1971), s. 7 nn; R. T e i c h e r t, *Geschichte der Stadt Bischofsburg*, Bischofsburg 1934; J. B e n d e r, *Geschichtliche Erinnerungen aus Braunsbergs Vergangenheit*, Braunsberg 1884; G. M a t e r n, *Festschrift zum 600. Jubiläum der Stadt Frauenburg*, Braunsberg 1910; A. P e t e r, *Die Stadt Heilsberg und ihre Umgebung*, Heilsberg 1900; A. T r i l l e r, *Geschichte der Pfarrei Groß Bertung*, Krs. Allenstein, ZGAE, 37(1974), s. 9 nn; t e n ż e, *Geschichte der Pfarrgemeinde Reimerswalde – Runau*, ZGAE, 29(1957), s. 534 nn.

¹¹ *Concilium oecumenicorum decreta*, ed. 3, Bologna 1973, s. 644, w. 28-34.

¹² *Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmensis, nec non provinciales Rigenses* (dalej: CSW), ed. F Hipler, Braunsbergae 1899, kol. 41, par. 11 i kol. 42, par. 17.

¹³ CSW, kol. 53-54, par. 58.

Koadiutor Hozjusza, Marcin Kromer, zajął się również tą sprawą. Zobowiązał proboszczów do czuwania, aby młodzież nie była posyłana do szkół heretyckich. Gdyby jednak zaistniały takie przypadki, ich absolwenci nie mogli pełnić urzędów i powinni być obłożeni ciężką karą¹⁴

Kolejne zarządzenie dotyczyło ksiązek. Zgodnie z nim każdy zarządca parafii winien posiadać indeks ksiąg zakazanych i napominać urzędników świeckich, by pozwalali na ich sprzedaż dopiero po przejrzeniu przez proboszcza. Sami księgarze także byli kontrolowani i w przypadkach nadużyć pociągani do odpowiedzialności¹⁵

W przygotowaniu kazań pomocny miał być katechizm Kanizjusza, a w prowadzeniu lekcji religii – katechizm wydany przez biskupa¹⁶

Omawiany synod zwrócił też uwagę na uposażenie nauczycieli. Według starego zwyczaju mieli oni w miastach odwiedzać domy z kociołkiem napełnionym wodą święconą. Za to otrzymywali od rodziny po jednym szelągu, a od proboszcza – sześć. Ponadto zarządców parafii zobowiązano do dawania im obiadów w dni pracy. Pozostałe dochody miał określić następny Landtag (sejmik krajowy)¹⁷

Kromer unormował również sprawę obsadzania urzędu nauczyciela. Zarządził, by czynności tej dokonywano wspólnie: w mieście proboszcz z radą, a na wsi proboszcz z witrykusami¹⁸

2. WARMIŃSKIE WIZYTACJE BISKUPIE Z DRUGIEJ POŁOWY XVI W.

Najwięcej danych na temat szkolnictwa znajduje się w aktach wizytacyjnych¹⁹ Dlatego też w tym artykule spróbujemy przeanalizować informacje zawarte w tego typu źródle z drugiej połowy XVI w.

Jakkolwiek instytucję wizytacji znano w Polsce już w średniowieczu, to jednak szczyt jej rozkwitu nastąpił dopiero po Soborze Trydenckim (1545-

¹⁴ CSW, kol. 56, par. 4.

¹⁵ CSW, kol. 58, par. 16.

¹⁶ CSW, kol. 61, par. 31.

¹⁷ CSW, kol. 61, par. 34.

¹⁸ CSW, kol. 61-62, par. 36.

¹⁹ Na temat akt wizytacyjnych jako źródła do badań nad szkolnictwem zob.: S. L i t a k, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 5(1962), nr 3, s. 41 nn; S. O l c z a k, *Akta wizytacyjne jako podstawa źródłowa do badań nad siecią szkół parafialnych (na przykładzie archidiakonatu śremskiego)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 24(1972), s. 193 nn; S. L i b r o w s k i, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, ABMK, 8(1964), s. 7 nn.

-1563). Sobór nakazał ordynariuszom – tak biskupom diecezjalnym, jak i administratorom prawnie ustanowionym – wizytować podległy sobie teren osobiście, a w razie niedyspozycji przynajmniej katedrę i parafie kolegiackie. Pozostałe parafie, na specjalne polecenie biskupa, powinien wizytować archidiakon lub inna osoba delegowana przez rządę diecezji²⁰

Jako pierwszy podjął się tego zadania kard. Stanisław Hozjusz. Wizytacja, z przerwami spowodowanymi wyjazdem ordynariusza, trwała siedem lat. Rozpoczęto ją 19 stycznia 1565 r. od parafii Lidzbark, a do pracy zaangażowano dwóch kanoników kapituły fromborskiej: Samsona Woreina i Walentego Kuczberskiego²¹ W 1569 r. kard. Hozjusz wyjechał do Rzymu, a jego koadiutorem został Marcin Kromer, który po objęciu rządów w diecezji w specjalnym liście do księży zapowiedział kontynuowanie wizytacji zapoczątkowanej przez swego poprzednika²²

Następna wizytacja generalna została przeprowadzona w latach 1581-1582 z polecenia bpa Marcina Kromera. Do pracy tej delegowano kanonika warmińskiego Jana Kreczmera i kanclerza – jezuitę Jana Schonviusa (Schonoviana)²³ Zwizytowano wówczas najprawdopodobniej wszystkie archiprezbiteraty, jednak protokoły zachowały się tylko z sześciu: fromborskiego, pieniądzeńskiego, orneckiego, lidzbarskiego, dobromiejskiego i jeziorańskiego. Z pozostałych archiprezbiteratów protokoły zaginęły. Przekonuje o tym brak 73 kart (k. 26-99)²⁴

Trzecią wizytację przeprowadził kard. Andrzej Batory w latach 1597-1598, chociaż rozporządzenie w jej sprawie wydał już trzy lata wcześniej, tj. 1 lipca 1594 r.²⁵ Osobiście rozpoczął ją 30 września w parafii Leginy (archiprezbiterat reszelski), a kontynuował w Reszlu, Bisztynku i kilku innych parafiach wiejskich. Dopiero w Kwitach zastąpili go jego delegaci. Prace zakończono 27 września następnego roku w kościele katedralnym. Łącznie zwizytowano 94 kościoły²⁶

Oprócz protokołów tych trzech wizytacji istnieje jeszcze tzw. *Opis biskupstwa warmińskiego (Descriptio episcopatus Varmiensis)* bpa Marcina Kromera. Miał on zastąpić *Liber beneficiorum*, czyli spis inwentarza diecezji, jakie miały

²⁰ J. Wiśniewski, *Warmińskie wizytacje kromerowskie*, ABMK, 43(1981), s. 181 nn.

²¹ *Korespondencja Stanisława Hozjusza kardynała i biskupa warmińskiego*, oprac. A. Szorc, SW, 15(1978), s. 57, s. 163, 344.

²² Wiśniewski, dz. cyt., s. 189.

²³ Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: ADWO), A 88, k. 105.

²⁴ ADWO, B 2. Por. Wiśniewski, dz. cyt., s. 193.

²⁵ A. Eichhorn, *Geschichte der Bischofswahlen*, ZGAE, 1(1860) s. 193.

²⁶ J. Kolberg, *Beiträge zur Geschichte des Kardinals und Bischofs von Ermland Andreas Bathory*, ZGAE, 17(1910), s. 679-680.

inne biskupstwa, natomiast Warmia go nie posiadała. Nie znamy dokładnej daty napisania tego dzieła, ale na pewno uczyniono to przed kwietniem 1583 r. Redagował je sam Marcin Kromer, a pomagał mu Jakub Metmer²⁷

Do naszych czasów dochowały się tylko dwa tomy *Opisu biskupstwa warmińskiego...*, chociaż z korespondencji biskupa wynika, że były trzy. Część pierwsza tomu pierwszego zawiera m.in. opis diecezji oraz ustroju i urzędów warmińskich. W części drugiej zostały omówione zagadnienia dotyczące kościoła katedralnego we Fromborku i kapituły katedralnej. Część trzecia, obejmująca pozostałe karty tomu pierwszego i cały tom drugi, stanowi omówienie poszczególnych parafii. Niestety zaginął tom trzeci tego dzieła, dlatego też brakuje danych dotyczących dwóch archiprezbiteratów: reszelskiego i jeziorańskiego.

Na podstawie danych wizytacyjnych można ustalić, że w diecezji warmińskiej w r. 1572 były 74 kościoły parafialne i 19 kościołów filialnych. W 1581 r. własnego wikariusza komendariusza otrzymał kościół filialny w Łajsach i najprawdopodobniej tego samego jeszcze roku stał się on samodzielną parafią²⁸ W 1597 r. do rangi parafii został podniesiony kościół filialny w Ignalinie, a parafia Runowo spadła do rzędu filii²⁹ Osobnego proboszcza otrzymało też Kłębowo. Mianował go koadiutor Marcin Kromer 13 listopada 1577 r. Do tego dnia było ono filią Lidzbarka³⁰ Nową parafię w Lamkowie udotował koadiutor Marcin Kromer, mianując w niej 11 października 1574 r. pierwszego proboszcza³¹ W 1585 r. odbudowano kościół w Prositach i odtąd stał się on samodzielną parafią³².

3. SIEĆ SZKÓŁ PARAFIALNYCH W DIECEZJI WARMIŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

Na podstawie wspomnianych wyżej dokumentów wizytacyjnych można stwierdzić, że sieć szkół parafialnych w drugiej połowie XVI w. na omawianym przez nas terenie przedstawiała się następująco: spośród 40 parafii zwizytowanych w latach 1565-1572 szkoły posiadały na pewno 36 parafie oraz jeden

²⁷ J. Wiśniewski, *Kancelaria biskupa Marcina Kromera*, Toruń 1984, s. 235 nn (mps pracy doktorskiej).

²⁸ ADWO, B 2, k. 126; B 7, k. 104.

²⁹ ADWO, B 7, k. 83; J. M. Saage, C. P. Woelky, *Sedes Archipresbyterales Dioecesis Warmiensis*, „Monumenta Historiae Warmiensis”, Bd 3, s. 441; A. Triller, *Geschichte der Pfarrrgemeinde Reimerswalde-Runau*, ZGAE, 28(1955-1957), s. 534 (podaje datę 1555 r.).

³⁰ ADWO, B 7, k. 78; Saage, Woelky, dz. cyt., s. 441.

³¹ ADWO, A 3, k. 128; Saage, Woelky, dz. cyt., s. 398; ADWO, B 2, k. 416.

³² ADWO, B 5, k. 86.

kościół filialny (Ryn Reszelski). Nie ma natomiast danych dotyczących szkół w parafiach Lutry, Pogrodzie i Błudowo.

Na podstawie zachowanych 43 protokołów z wizytacji generalnej z lat 1581-1582 stwierdzamy, że spośród 36 parafii w 30 istniały szkoły. Brakuje danych potwierdzających ich funkcjonowanie w parafiach Barczewko, Bażyny, Dywity, Franknowo, Grzęda i Tolkmicko.

Trzecia wizytacja, z której mamy pełną dokumentację, potwierdza istnienie 81 szkół. Tylko protokoły parafii Bażyny, Kolno i Runowo nie podają informacji o ich funkcjonowaniu. Kilka szkół było zlokalizowanych także przy kościołach filialnych: w Bartołtach, Blankach, Cerkiewniku, Frączkach, Ignalinie, Jesionowie, Łajsach, Pierzchałach, Skolitach i Tłokowie. Nie posiadały ich filie w Chruścielu, Gutkowie, Opyniu, Piotraszewie, Radziejewie, Rogiedlach, Różyńce, Rynie Reszelskim i Sułowie.

Descriptio episcopatus Varmiensis potwierdza istnienie 38 szkół: 34 szkół w 51 parafiach i czterech w 10 filiach.

Reasumując, możemy wysunąć tezę, że w omawianym przez nas okresie szkoły funkcjonowały we wszystkich 74 parafiach i 13 filiach. Najprawdopodobniej jedynie kościoły filialne w Chruścielu, Gutkowie, Opyniu, Radziejewie, Rogiedlach i Sułowie nie posiadały tej instytucji. Być może w ostatnim dziesięcioleciu XVI w. zmniejszyła się liczba szkół przy kościołach filialnych, lub – ze względu na to, że najczęściej uczyli tam nauczyciele z miejscowej parafii – wizytatorzy opuszczali te informacje. Tak było np. w Olsztynie³³. Naszą hipotezę potwierdzają autorzy niemieccy: G. Matern³⁴, G. Dittrich³⁵ i J. Kolberg³⁶.

Wizytatorzy parafii w Babiaku napisali w 1597 r., że tutejsza szkoła została zbudowana przed 14 laty. Należy więc przypuszczać, że funkcjonowała ona od 1583 r., czyli została założona po wizytacji w 1581 r.³⁷

W Bartągu podano w 1582 r., że tutejsza szkoła jest nowa³⁸. Podobną informację znajdujemy w parafiach Braniewo (1565)³⁹, Rogóż (1581)⁴⁰ i Klebark (1581)⁴¹.

³³ Tamże, k. 213 v.

³⁴ *Beiträge*, s. 18.

³⁵ Dz. cyt., s. 1.

³⁶ Dz. cyt., s. 679-689.

³⁷ ADWO, B 4, k. 272v.

³⁸ ADWO, B 2, k. 357v.

³⁹ ADWO, B 3, k. 91.

⁴⁰ ADWO, B 2, k. 233.

⁴¹ Tamże, k. 365.

W trzech przypadkach wizytatorzy informowali, że szkoły spaliły się. Dotyczy to Barczewa (1597/98)⁴², Biskupca (1581)⁴³ i Piotrowca (1581)⁴⁴. W Barczewie lekcje były wówczas prowadzone w mieszkaniu kapelana. Spalona w 1577 r. szkoła w Biskupcu została zaraz odbudowana. Szybko odbudowano także szkołę w Piotrowcu, spaloną w 1578 r.⁴⁵

Wiadomości podane w protokole wizytacyjnym parafii Kiwity pozwalają wysunąć wniosek, że szkoła funkcjonowała tutaj od 1556 r.⁴⁶

Tabela nr 1. Dane wizytacyjne potwierdzające istnienie szkół w diecezji warmińskiej w drugiej połowie XVI wieku

Lp:	Parafia	ADWO, B 3	ADWO, B 2	ADWO, B 4	<i>Descriptio</i>
1	2	3	4	5	6
1	Babiak			272v	
2	Barczewko	46v		110v	
3	Barczewo	12 i 14v		115v	
4	Bartąg		358v	145	245 „b”
5	Bartoły (filia Ramsowa)				
6	Bażyny				405 „a”
7	Bieniewo		278	230v	387 „a”
8	Biesowo	41		97	
9	Biskupiec	39v		100v	
10	Bisztynek	183		58v	
11	Blanki (filia Żegot)	198		77v	
12	Błudowo			334	
13	Braniewo	91		324	
14	Brąswałd	52		161	234 „b”
15	Butryny		360v	140v	247v „b”
16	Cerkiewnik (filia Głotowa)			171?	255 „b”
17	Chruściel (filia Wierzna)				

⁴² ADWO, B 4, k. 115v.

⁴³ ADWO, B 3, k. 39v.

⁴⁴ ADWO, B 2, k. 112.

⁴⁵ ADWO, B 4, k. 292.

⁴⁶ Tamże, k. 48.

1	2	3	4	5	6
18	Długobór		144v	297v	361 „b”
19	Dobre Miasto	257v	310	196v	
20	Dywity	54		163v	216 „b”
21	Ełdyty			238v	396v „a”
22	Franknowo			72	
23	Frączki (filia Radostowa)			81	
24	Frombork		10v	345	
25	Gietrzwałd			150v	258 „b”
26	Głotowo			174	253 „b”
27	Gryżliny		356	142v	250 „b”
28	Grzęda	29v		26	
29	Gutkowo (filia Olsztyna)				
30	Henrykowo		137	267v	358v „b”
31	Ignalin (filia Runowa)			227	
32	Jesionowo (filia Sętała)		353v	167?	
33	Jeziorany	178	411v	88	
34	Jonkowo			158v	230 „b”
35	Kawkowo			156	261 „b”
36	Kiwity			48	
37	Klebark	61v	365	136	236 „b”
38	Klewki	63v	367v	133v	239v „b”
39	Kłębowo	212v	244	205	337v „b”
40	Kochanówka		246?	200v	
41	Kolno	37		9	
42	Kraszewo	214	250v	203	335v „b”
43	Krekole	157	238v	208	
44	Kwiecewo			177v	263v „b”
45	Lamkowo		419	107v	
46	Lechowo			274	384 „b”
47	Leginy	27v		4v	
48	Lidzbark	147v	226v	216v	
49	Lubomino	111v		232	
50	Lutry			65v	
51	Łajsy (filia Pienięzna)		128	282	351 „b”

1	2	3	4	5	6
52	Mingajny			269v	377 „b”
53	Olsztyn	127	384	125	
54	Opyń (filia Ornety)				
55	Orneta	110	176	258v	
56	Orzechowo	48v	321v	169	
57	Osetnik		148v	265v	
58	Paluzy	185v		22v	
59	Pieniężno	98	123v	285v	347v „b”
60	Pierzchały (filia Szalmii)			324	
61	Piotraszewo (filia Bieniewa)				266v „b”
62	Piotrowiec		112	292	373 „b”
63	Pluty		131v	277v	354 „b”
64	Płoskinia		102v	300	366 „b”
65	Pogrodzie			336v	
66	Prosimy			70	
67	Purda		363	138?	220v „b”
68	Radostowo	8		80	
69	Radziejewo (filia Pieniężna)				
70	Ramsowo	43		104	
71	Reszel	22, 30	509	37	
72	Rogiedle (filia Wilczkowa)				
73	Rogóż	210 vacat	233	210	
74	Różynka (filia Kwiecewa)				264 „b”
75	Runowo				
76	Ryn Reszelski (filia Unikowa)	37			
77	Sątopy	32	512	19v	
78	Sętal	50v		165v	
79	Skolity (filia Świątek)			189	
80	Sułowo (filia Kiwit)				
81	Szalmia	166v		303v	394 „b”

1	2	3	4	5	6
82	Sząbruk			148v	225v „b”
83	Świątki	172v		180	205 „b”
84	Tłokowo (filia Jezioran)			82	
85	Tolkmicko	228		339v	
86	Tolkowiec		197v	294v	369 „b”
87	Unikowo	34		14v	
88	Wapnik			241	401 „a”
89	Wierzno			331v	402 „b”
90	Wilczkowo			236v	
91	Wozławki			53v	
92	Wrzesina			153v	222v „b”
93	Żegoty	198	401v	75v	

4. BUDYNKI SZKOLNE

Początkowo, gdy lekcje pobierało kilkoro dzieci, izbę szkolną stanowiło mieszkanie nauczyciela. W miarę rozwoju szkolnictwa sprawą budowy szkół miała się zająć wspólnota parafialna, rozkładając ciężar budowy na wszystkich mieszkańców.

Na podstawie wizytacji możemy wysunąć wniosek, że na Warmii były zasadniczo trzy typy budynków szkolnych: drewniane, kryte słomą⁴⁷, wykonane z muru pruskiego⁴⁸ i najlepsze – murowane, nawet dwukondygnacyjne⁴⁹

W tym samym budynku zazwyczaj mieszkał nauczyciel i odbywały się zajęcia. Podział izb był różny. Dom parterowy wykorzystywano w połowie na izbę szkolną, w połowie na mieszkanie. Budynki dwukondygnacyjne dzielono w ten sposób, że na parterze odbywały się zajęcia, a na piętrze mieszkał nauczyciel, czasem również kantor⁵⁰ lub kapłan⁵¹. W dwóch przypadkach w szkołach dwukondygnacyjnych zlokalizowane były kaplice polskie. W Jezioranach nad szkołą nadbudowano w 1574 r. jedno piętro z drewna i cegiel (tzw. mur pruski)

⁴⁷ Niestety, w tym przypadku musimy odwołać się do wizytacji późniejszych, zob. ADWO, B 18, k. 30 (Ignalin).

⁴⁸ ADWO, B 18, k. 20 (Bisztynek).

⁴⁹ ADWO, B 2, k. 226v (Lidzbark).

⁵⁰ Tamże, k. 226 (Lidzbark).

⁵¹ Por. M a t e r n, *Beiträge*, s. 23 (dotyczy Reszla i Tolkmicka).

i tam urządzono kaplicę⁵² Natomiast w Ornecie na polecenie Marcina Krome-ra przeniesiono szkołę do części górnej, a na dole urządzono oratorium, w którym miały być głoszone kazania polskie⁵³

Sama izba szkolna wyposażona była najczęściej w krzyż, święty obraz, przed którym odmawiano modlitwę, katedrę, 1-3 ławki i stoły. W Bisztynku w izbie szkolnej znajdowały się ławki, tablica do pisania, katedra i sofa⁵⁴ Szkoła jeziorańska posiadała trzy tablice i ławki. W mieszkaniu nauczyciela stał stół, sofa i szafa⁵⁵ Na stanie szkoły w Reszlu wizytatorzy odnotowali ławki, dwie tablice, pulpit i mównicę. W mieszkaniu nauczyciela znajdowała się jedna ławka oraz sofa⁵⁶

Na podstawie danych wizytacyjnych możemy określić także stan zewnętrzny budynków. W pięciu przypadkach były to szkoły nowe (*schola nova*): Bartąg (B 2), Braniewo (B 3), Klebark (B 2), Rogóż (B 2) i Purda (*aedificium scholae novum est* – B 2). Jako *schola bona* (szkoła dobra) określono budynki w parafiach Grzęda (B 4), Lubomino (B 4) i Pluty (*schola est in bono statu* – B 2; jako *sarta tecta* (z dobrym dachem) – w Babiaku (B 4), Barczewie (B 3), Bartągu (B 4), Bieniewie (B 4), Długoborze (B 4), Ełdytach (B 4), Ignalinie (B 4), Kawkowie (B 4), Klebarku (B 4), Klewkach (B 2 i B 4), Kłębowie (B 2), Lechowcie (B 4), Lidzbarku (B 2), Ornecie (B 3), Paluzach (B 4), Pieniężnie (B 3), Piotrowcu (B 4), Plutach (B 4), Płoskini (B 2), Rogózu (B 4), Szalmii (B 4) i Tolkowcu (B 2 i B 4); jako *schola sarta est* (szkoła w dobrym stanie) – w Gryźlinach (B 2), Orzechowie (B 2), Sątopach (B 2), Żegotach (B 2) i Lamkowie (B 2). Zawaleniem groziły szkoły (*schola ruinosa*) w Butrynach (B 4), Fromborku (B 2), Jonkowie (B 4), Kłębowie (B 4), Leginach (B 4) i Wapniku (B 4). Przeciekające dachy (*tectum perfluit*) dostrzeżono w budynkach szkolnych w Butrynach (B 2), Kochanówce (B 4) i Kolnie (B 4). Jako *schola non sarta tecta* (o słabym dachu) oceniono szkołę w Sętału (B 4). *Schola combusta*, a więc szkoły spalone, były w Barczewie (B 4) i Piotrowcu (B 2); *schola antiqua* w Krekolach (B 2), *fumosa* (okopcona) w Łajsach (B 4). W kilku przypadkach wizytatorzy polecieli budynek naprawić. Tak było m.in. w Henrykowie (B 2), Mingajnach (B 4) i Pogrodziu (B 4).

⁵² ADWO, B 2, k. 41.

⁵³ ADWO, B 4, k. 255.

⁵⁴ Tamże, k. 59.

⁵⁵ Tamże, k. 88v.

⁵⁶ Tamże, k. 37.

5. NAUCZYCIELE

Każdą szkołę prowadził nauczyciel. W aktach wizytacyjnych spotykamy się z kilkoma jego określeniami: *scholasticus*, *ludirector*, *ludimagister*, *magister scholae*.

Tabela nr 2. Dane z wizytacji o nauczycielach warmińskich w drugiej połowie XVI wieku

Parafia	ADWO, B 3	ADWO, B 2	ADWO, B 4
1	2	3	4
Babiak			Piotr Falch z Reszla, kawaler
Barczewko	Polak, żonaty, katolik, dobrze znający się na śpiewie, dobrej opinii		Marcin Gorner z Olsztyna, już dwa lata pracuje, dobre świadectwo życia, pilny
Barczewo	katolik, nie przystąpił do Komunii wielkanocnej w ubiegłym roku		Jakub Lichtenstein z Olsztyna, studiował w Braniewie, 25 lat
Bartąg		Wojciech Janowski z Mazowsza, katolik, żonaty, nie złożył jeszcze wyznania wiary, znający dość dobrze śpiew, obowiązkowy, szlachetne postępowanie	Marcin Wudtke, pochodził z Barczewa, żonaty
Bieniewo			Jan Wolhull z Ornety, żonaty, pracuje od 6 lat
Biesowo	Mazowszanin, katolik, kawaler, znający śpiew, ale mieszka z jakąś kobietą		Feliks Florenevius z Małopolski, zatrudniony od pięciu lat, wyznania wiary nie złożył
Biskupiec	nauczyciel jest także dzwonnikiem i pisarzem miejskim, dobrze wypełniający swoje oficjum		Jakub z Ciechanowa, ma 50 lat, wyznanie wiary złożył za poprzedniego proboszcza
Biszynek	katolik, o dobrej opinii, pełni też funkcję dzwonnika		Marcin Hofman z Bisztyńka, żonaty, 34 lata, studiował w Braniewie i Vienne

1	2	3	4
Blanki	żonaty, katolik		
Błudowo			Dionizy Chur z Tolkmicka, wytwórca szkła, zna śpiew gregoriański
Braniewo	syn obywatela braniewskiego Mateusz Stobbius		Michał Herder z Dobrego Miasta; studiował w braniewskim seminarium, 26 lat, wyznanie wiary złożył w seminarium
Braswałd	z Mazowsza, katolik, znający śpiew, dobrej opinii		Mikołaj Płoski, kawaler, pracuje od roku
Butryny		Mikołaj, znakomity Mazowszanin, żonaty, katolik, wyznania wiary nie złożył, pilny, dość dobrze znający śpiew, używa komży, gdy służy do mszy św.	Jakub, pochodzący z Sętala, kawaler
Długobór		Dawid Heidelhoff z Włocławka, żonaty, dobry śpiewak, o dobrej opinii, pilny	Szymon z Ornety, pracuje od 8 tygodni, pełni też funkcje organisty
Dobre Miasto	Ambroży Marcin, lat 24, studiował w seminarium	Mateusz Janick z Dobrego Miasta, studiował w seminarium, lat 24, kawaler	Mateusz Janick, mieszka w szkole, żonaty
Dywity			Walenty Kraszewski, pracuje tutaj od 24 lat, żonaty, pochodzący z Mazowsza
Ełdyty			Sebastian z Braniewa, żonaty
Franknowo		dzwonnikiem i nauczycielem był Feliks Krasny, żonaty, z Mazowsza, znał śpiew kościelny, o dobrej opinii, wyznania wiary nie złożył	trzeci rok dzwonnikiem i nauczycielem był Mikołaj Dzielny rodem z Przasnysza

1	2	3	4
Frombork		Helias Stobis, był też dzwonnikiem, katolik, dobrej opinii, wyznanie wiary złożył w 1573 r.	Piotr Raubach z Fromborka, 32 lata, pracuje od pół roku, wyznania wiary nie złożył
Gietrzwałd			Jan Nałęcz z Mazowsza, parafianie podnosili różne zarzuty przeciw niemu
Głotowo			Izaak Paternoster, pochodzący z Dobrego Miasta
Gryżliny		Piotr z Mazowsza, z Łysakowic, pracuje od 3 lat, zna śpiew gregoriański; poprzednio był protestantem, ale poprosił biskupa o rozgrzeszenie oraz złożył wyznanie wiary	ten sam Piotr z Łysakowic, pracuje od 18 lat, żonaty
Grzęda	ten sam co w Paluszach		ten sam, co i w poprzedniej wizytacji, Jerzy Adeler z Lutr, żonaty, pracuje od 20 lat, dobre świadectwo życia
Henrykowo		Dionizy z Tolkmicka, pilny, znający śpiew, katolik, żonaty, używa komży, gdy służy do mszy św.	Michał Weis z Miśni, żonaty, przez 6 lat pracował w Osetniku
Ignalin			Jakub Christianis z Lidzbarka, żonaty
Jesionowo		Trojanus Gadomski, pracuje od 9 lat, złożył wyznanie wiary, zna śpiew gregoriański	
Jeziorany	Krzysztof, Mazowszanin, katolik o nie najlepszej opinii; pełni też funkcję dzwonnika	Błażej Bener z Sętopy, katolik, lat 22, pracuje od roku, studiował w kolegium braniewskim	Piotr, pochodził z Dobrego Miasta, lat 25, studiował w Braniewie, wyznanie wiary złożył w Kongregacji Mariańskiej

1	2	3	4
Jonkowo			Wawrzyniec z Klebarka, żonaty
Kawkowo			Tomasz, żonaty
Kiwity			Jan Krischner, pracował tutaj przez 41 lat, nie złożył wyznania wiary
Klebark	katolik, żonaty, znający śpiew, dobrej opinii, pracuje od 39 lat	Bartłomiej z Pułtuszka, katolik, znający śpiew, wyznanie wiary złożył w Olsztynie	Szymon Janowski, żonaty
Klewki		Piotr z Mazowsza	Andrzej z Chorzeli na Mazowszu, żonaty, proboszcz chwalił jego gorliwość i obowiązkowość, a on uskarżał się na małe wynagrodzenie
Kłębowo	katolik, żonaty, z diecezji	Tomasz Roman z Dobrego Miasta; był też dzwonnikiem	Szymon z Lidzbarka, trąbista
Kochanówka			od 16 lat pracuje Wojciech Prokop, żonaty, rodem z Przasnysza
Kolno	z Łomży, katolik, żonaty, dobry śpiewak, o dobrej opinii		Dawid Braun, pochodzący z Braniewa, żonaty, 40 lat, studiował w Braniewie syntaksę, złożył wyznanie wiary na ręce księdza z Reszła
Kraszewo		Marcin König, krawiec z Lidzbarka, katolik, dobry śpiewak	Marcin König (Konis), krawiec z Lidzbarka, żonaty
Krekole		Jakub Christianus z Lidzbarka, 17 lat, katolik, kawaler, pełni funkcję dzwonnika	Michał Born z Ornety, żonaty
Kwiecewo			Jan Fahl z Freimark, żonaty

1	2	3	4
Lamkowo		Jan Kurek z Lamkowa, 20 lat, kształcił się w Krakowie i tam uczył się śpiewu kościelnego	Jan z Biskupca, 30 lat, obowiązkowy
Lechowo			Abraham, pracuje od 13 lat, a poprzednio był w Płoskini przez 20 lat, odstąpił od herezji i złożył wyznanie wiary
Leginy	Polak, żonaty, katolik, dość dobrze znający się na śpiewie, o dobrej opinii		Jerzy From z Barczewa, żonaty, znający chorał, pracuje już od 7 lat, wyznania wiary jeszcze nie złożył, ale polecono mu to uczynić w ciągu 8 dni
Lidzbark	Jan Henningk, diakon z Brąswałdu, o dobrej opinii		Baltazar Augustinus z Jezioran, studiował w Braniewie i Ołomuńcu
Lubomino	z diecezji, katolik, o dobrej opinii, znający śpiew		Maciej Smoleński z Mazowsza, z diecezji płockiej, żonaty
Lutry			Polak, Tomasz z Dzierzkowa, miał 40 lat, pracował od 2 lat, a przedtem był nauczycielem w Sząbruku
Łajsy		Jakub Sild (Silt) z Pieniężna, katolik, 19 lat, znający śpiew, o dobrej opinii	Abraham, rodem z Pieniężna, żonaty
Mingajny			Marcin, żonaty, około 90 lat, pracuje tutaj od 24 lat
Olsztyn	Jan Bernhardt z Lubeki, pilny i doświadczony	Marcin Haldunius z Turyngii, lat około 30, zwolniony z herezji przez oo. jezuitów z Braniewa przed 8 laty	Piotr Madiger, kapłan, ale z powodu młodego wieku nie spełnia tego urzędu, pracuje od 3 lat

1	2	3	4
Orneta		Michał Wegner z Lidzbarka, 23 lata, katolik, uczył się w Braniewie i Wilnie	Ambroży Berent z Lidzbarka, seminarzysta, 28 lat, kawaler
Orzechowo	ten sam, co w Radoszowie	Baltazary Adler z Radostowa, żonaty, katolik, o niezłej opinii, obowiązkowy, czasem bywał pijany	Jakub Stenpick z Olsztyna
Osetnik		Michał Weiss z Miśni, wyuczony wśród heretyków, ale przed 9 laty złożył wyznanie wiary; pracuje od 5 lat, obowiązkowy, zna dobrze śpiew	Marcin Sommer z Ornety, żonaty, dobrze pełniący swój urząd
Paluzy	katolik, żonaty, dobry śpiewak, o dobrej opinii		Andrzej Dangué (?) ze Stoczka, 33 lata, żonaty, studiował w szkole prywatnej, zna śpiew gregoriański
Pieniężno		Paweł Silt z Pieniężna, 26 lat, przed 5 laty był w seminarium w Braniewie, pilnie spełniający swój urząd	Mikołaj Zygmunt, urodzony w Pieniężnie, 23 lata, studiował w Braniewie i Ołomuńcu
Piotrowiec		od 3 i pół roku funkcję tę pełni Polak, Wojciech Roj spod Makowa Mazowieckiego; miał 65 lat, z zawodu był murażem, przedtem 17 lat był nauczycielem w Szalmii, znał dobrze śpiew kościelny, katolik	Marek Hunzman, krawiec, żonaty, pilnie pełniący swój urząd
Pluty		Paweł Albick z Tolkmicka, 48 lat, żonaty, o dobrej opinii, znający śpiew kościelny	Antoni Albick z Tolkmicka; jego ojciec pracował tutaj przez 24 lata, żonaty

1	2	3	4
Płoskinia		Abraham Caroli z Turyngii, katolik, żonaty, 43 lata, pracuje od 16 lat, przez proboszcza uwolniony od herezji, do Kościoła katolickiego wstąpił u jezuitów w Braniewie przed 7 laty	Tomasz, syn nauczyciela z Szalmii, żonaty
Pogrodzie			Jakub Drends z Tolkmicka, żonaty, zna śpiew gregoriański
Prosity			Jakub Adel, pochodzący z Wozławek, syn dzwonnika z Orzechowa
Purda		Kilian z Chorzeli na Mazowszu, katolik, lat 20, kawaler, od pół roku pełni ten urząd, w śpiewie dość biegły, szlachetnego postępowania	
Radostowo	diecezjanin, katolik, żonaty, o dobrej opinii		Jan Koźlicz z Dobrego Miasta, żonaty, pełni ten urząd od 13 lat
Ramsowo	Mazowszanin, katolik, żonaty, o dobrej opinii, znający śpiew		Bartłomiej Grabowski, studiował w Przasnyszu, 30 lat narzekał, że ma niewygodne mieszkanie
Reszel		uczył wikariusz Mikołaj Wolgemudt (Wohlgemuth), lat 26	Siebert z Lidzbarka, lat 26, studiował w Braniewie i tam złożył wyznanie wiary, kawaler; był też organistą
Rogóż	vacat	Mateusz Strel, syn byłego wójta, katolik, żonaty, o dobrej opinii, pilnie spełniający swój urząd; był też dzwonnikiem	Jerzy Neuman z Reszla, kawaler, używa komży

1	2	3	4
Ryn Reszelski	z Łomży, żonaty, dobry kantor, o do- brej opinii		
Sątopy	Achatius, katolik, żonaty, dobrej sławy, znający śpiew	Lukasz z Lidzbarka, ten sam, co i pod- czas ostatniej wi- zytacji, pracuje od 12 lat	Jan Gnatowski, po- chodzący z Olsztyna, żonaty, 37 lat
Sętal	katolik, konkubina- riusz, znający śpiew		Wojciech Janowski, żonaty
Szalmia	Polak, murarz, kato- lik, żonaty, znający śpiew, wypełniający swoje obowiązki, o dobrej opinii		Klemens Medenau z Tolkmicka, żonaty
Sząbruk		Trojan Gadomski, pracuje od 9 lat, zna śpiew gregoriański; jest na niego skarga, że często zaniedbuje swój obowiązek; obiecował, że będzie bardziej gorliwy	Bartłomiej Zawistow- ski, rodem z Puł- tuska, żonaty
Świątki	<i>bonae conversationis</i>		Paweł z Braniewa, żonaty, pracuje od roku
Tolkmicko	Andrzej z Turyngii, żonaty, od 5 lat		Grzegorz Adelastis, lat 21; pełnił też urząd notariusza
Tolkowiec		Lazarus, karczmarz, tutaj urodzony, około 50 lat, żonaty, o do- brej opinii, katolik, znający śpiew, pracu- je od 5 lat	Piotr Nennich z Wapnika, żonaty
Unikowo	z Miśni, katolik, żo- naty, pracuje od 25 lat, o dobrej opinii		Jerzy Pasau, tu uro- dzony, kawaler
Wapnik			Bernard Somerfelt z Ornety
Wierzno			Andrzej, krawiec, żo- naty, lat 35, z From- borka
Wilczkowo			Jerzy Boliz z Ornety, żonaty

1	2	3	4
Wozławki			Stanisław Gnatowski, Polak, liczył 80 lat i od 30 lat pracował jako nauczyciel
Wrzesina			Mikołaj Rydzewski z Mazowsza, żonaty
Żegoty	żonaty, katolik, o dobrej opinii	Michał Sebaldus z okolic Olsztyna, pełni urząd od 7 lat, katolik	Michał Sebaldus z Jonkowa, pełni urząd już od 23 lat i znany jest już z poprzedniej wizytacji

Na podstawie powyższych danych możemy ustalić miejscowości lub kraje, z których pochodzili nauczyciele pracujący na Warmii w drugiej połowie XVI w. (zob. tabela nr 3).

Tabela nr 3. Miejscowości, z których pochodzili warmińscy nauczyciele z drugiej połowy XVI wieku

Miejscowość lub kraina	Liczba nauczycieli	Parafie, w których pracowali
1	2	3
Mazowsze	14	Bartąg (B 2), Biesowo (B 3), Brąswałd (B 3), Butryny (B 2), Dywity (B 4), Franknowo (B 2), Gietrzwałd (B 4), Gryżliny (B 2 i B 4), Jeziorany (B 3), Klewki (B 2), Lubomino (B 4), Ramsowo (B 3) i Wrzesina (B 4)
Lidzbark	9	Ignalin (B 4), Kłębowo (B 4), Kraszewo (B 3 i B 4), Krekole (B 3), Orneta (B 2 i B 4), Reszel (B 4), Sątopy (B 3)
Dobre Miasto	7	Braniewo (B 4), Dobre Miasto (B 2 i B 4), Głotowo (B 4), Jeziorany (B 4), Kłębowo (B 2), Radoszów (B 4)
„Polak”	6	Barczewko (B 3), Leginy (B 3), Piotrowiec (B 2), Ramsowo (B 4), Szalmia (B 2), Wozławki (B 4)
Orneta	6	Bieniewo (B 4), Długobór (B 4), Krekole (B 4), Osetnik (B 4), Wapnik (B 4), Wilczkowo (B 4)
Tolkmicko	5	Błudowo (B 4), Henrykowo (B 2), Pluty (B 2 i B 4), Pogrodzie (B 4), Szalmia (B 4)
Olsztyn	4	Barczewko (B 4), Barczewo (B 4), Orzechowo (B 4) i Sątopy (B 4)
Braniewo	4	Braniewo (B 3), Ełdyty (B 4), Kolno (B 4), Świątki (B 4)

1	2	3
Pieniężno	4	Łajsy (B 2 i B 4), Pieniężno (B 3 i B 4)
Miśnia	3	Henrykowo (B 4), Osetnik (B 3), Unikowo (B 2)
„Diecezja”	3	Kłębowo (B 2), Lubomino (B 3), Radostowo (B 3)
Turyngia	3	Olsztyn (B 2), Płoskinia (B 2), Tolkmicko (B 2)
Reszel	2	Babiak (B 4), Rogóż (B 4)
Barczewo	2	Bartąg (B 4), Leginy (B 4)
Przasnysz	2	Franknowo (B 4), Kochanówka (B 4)
Frombork	2	Frombork (B 4), Wierzno (B 4)
Pułtusk	2	Klebark (B 2), Sząbruk (B 4)
Łomża	2	Kolno (B 3), Ryn Reszelski (B 2)
Chorzele	2	Klewki (B 4), Purda (B 2)
Małopolska	1	Biesowo (B 4)
Bisztynek	1	Bisztynek (B 4)
Sętal	1	Butryny (B 4)
Włocławek	1	Długobór (B 2)
Lutry	1	Grzęda (B 4)
Sątopy	1	Jeziorany (B 2)
Klebark	1	Jonkowo (B 4)
Freimark	1	Kwiecewo (B 4)
Lamkowo	1	Lamkowo (B 2)
Biskupiec	1	Lamkowo (B 4)
Brąswałd	1	Lidzbark (B 2)
Jeziorany	1	Lidzbark (B 4)
Dzierzkowo	1	Lutry (B 4)
Radostowo	1	Orzechowo (B 2)
Lubeka	1	Olsztyn (B 3)
Stoczek	1	Paluzy (B 4)
Szalmia	1	Płoskinia (B 4)
Wozławki	1	Prosity (B 4)
Wapnik	1	Tolkowiec (B 4)
Unikowo	1	Unikowo (B 4)
Jonkowo	1	Zegoty (B 2 i B 4 – ten sam)

Z tabeli nr 3 wynika, że najwięcej było nauczycieli miejscowych – z Warmii, a szczególnie z miast: Lidzbark, Dobre Miasto, Orneta, Tolkmicko (należało do diecezji), Olsztyn, Braniewo i Pieniężno. Drugie miejsce zajmowali nauczyciele z Mazowsza. W dziewięciu przypadkach kierownicy szkół pocho-

dzili z miejscowości, w których pracowali. Dotyczyło to: Dobrego Miasta (B 2 i 4), Braniewa (B 3), Pieniężna (B 3 i 4), Bisztynka (B 4), Lamkowa (B 2) i Unikowa (B 4).

Tabela nr 4. Wiek nauczycieli warmińskich z drugiej połowy XVI wieku

Parafia	Wiek nauczyciela	Dokument ADWO
1	2	3
Krekole	17	B 2
Łajsy	19	B 2
Lamkowo	20	B 2
Purda	20	B 2
Jeziorany	22	B 2
Orneta	23	B 2
Pieniężno	23	B 4
Dobre Miasto	24	B 2
Barczewo	25	B 4
Jeziorany	25	B 4
Braniewo	26	B 4
Pieniężno	26	B 2
Reszel	26	B 2
Reszel	26	B 4
Orneta	28	B 4
Lamkowo	30	B 4
Olsztyn	30	B 2
Ramsowo	30	B 4
Tolkmicko	31	B 4
Frombork	32	B 4
Paluzy	33	B 4
Sątopy	37	B 4
Lutry	40	B 4
Kolno	40	B 4
Płoskina	43	B 2
Pluty	48	B 2
Biskupiec	50	B 4
Tolkowiec	50	B 2

1	2	3
Piotrowiec	65	B 2
Wozławki	80	B 4
Mingajny	ok. 90	B 4

Na podstawie istniejących danych możemy ustalić, że wśród pracujących były cztery osoby w wieku od 17 do 20 lat, 14 osób w wieku od 22 do 30 lat, pięć osób w wieku od 32 do 40 lat, cztery osoby w wieku od 43 do 50 lat i trzy osoby w wieku od 65 do 90 lat. Wynika z tego, że pracę podejmowali przeważnie ludzie młodzi.

Tabela nr 5. Staż pracy nauczycieli warmińskich z drugiej połowy XVI wieku

Parafia	Liczba lat pracy	Dokument ADWO
1	2	3
Frombork	0,5	B 4
Purda	0,5	B 2
Braswałd	1	B 4
Jeziorany	1	B 2
Świątki	1	B 4
Barczewko	2	B 4
Lutry	2	B 4
Gryżliny	3	B 2
Olsztyn	3	B 4
Piotrowiec	3,5	B 2
Biesowo	5	B 4
Osetnik	5	B 4
Tolknicko	5	B 3
Bieniewo	6	B 4
Leginy	6	B 4
Żegoty	7	B 2
Długobór	8	B 4
Sząbruk	9	B 2
Jesionowo	9	B 2
Sątopy	12	B 2
Radostowo	13	B 4
Lechowo	13	B 4
Kochanówka	16	B 4

1	2	3
Gryżliny	18	B 4
Grzęda	20	B 4
Dywity	24	B 4
Unikowo	25	B 2
Wozławki	30	B 4
Klebark	33	B 3
Kiwity	41	B 4

W kilku przypadkach udało się ustalić wykształcenie nauczycieli warmińskich. Trzynastu z nich studiowało w Braniewie, w tym trzech uzupełniło swe wykształcenie jeszcze w innych kolegiach. Jeden ukończył szkołę prywatną, jeden szkołę w Przasnyszu.

Tabela nr 6. Wykształcenie nauczycieli warmińskich w drugiej połowie XVI wieku

Uczelnia	Liczba absolwentów	Parafie, w których pracowali
seminarium lub kolegium w Braniewie	10	Barczewo (B 4), Braniewo (B 4), Dobre Miasto (B 2 i B 3), Jeziorany (B 2 i B 4), Kolno (B 4), Orneta (B 4), Pieniężno (B 2), Reszel (B 4)
w Przasnyszu	1	Ramsowo (B 4)
prywatna	1	Paluzy (B 4)
w Braniewie i Ołomuńcu	1	Lidzbark (B 4)
w Braniewie i Vienne	1	Bisztynek (B 4)
w Braniewie i Wilnie	1	Orneta (B 2)

Kilku nauczycieli miało inne zawody. W Błudowie i Henrykowie uczyli szklarze (B 4 i B 2), w Piotrowcu i Szalmii – murarze (B 2), w Osetniku – stolarz (B 2), w Kraszewie – krawiec (B 2).

W bogatszych parafiach miejskich zatrudniano dodatkowo kantora. Prowadził on zajęcia ze śpiewu. Tak było m.in. w Braniewie, Lidzbarku, Ornecie, Reszlu i Olsztynie⁵⁷

⁵⁷ ADWO, B 1a, k. 235; B 2, k. 176v, 227, 384, 508v.

Jak już wspomniano, nauczyciel był zatrudniany przez proboszcza wraz z witykusami albo radą miasta. Na początku miał on złożyć wyznanie wiary i przejść tzw. roczną próbę, a dopiero potem mógł pracować jako pełnoprawny *ludirector*. Z akt wizytacyjnych wynika, że zatrudniani nauczyciele bardzo często nie spełniali pierwszego warunku (tzn. nie składali wyznania wiary). Trudno podać motywy takiego postępowania i chyba trzeba przyjąć, że wynikało to raczej z zaniedbania niż innych głębszych racji osobistych. Wizytatorzy parafii Kraszewo wprost stwierdzili, że nikt tego od nauczyciela nie żądał⁵⁸

6. UPOSAŻENIE NAUCZYCIELI

Przez dłuższy czas uposażenie nauczycieli nie było definitywnie uregulowane. Pierwsze podstawy utrzymania wyznaczył synod bpa Marcina Kromera z 1575 r. Stanowiła je opłata zbierana każdego tygodnia, po jednym szelągu od każdej rodziny, a od proboszcza – sześć. Ponadto w dni pracy nauczyciel miał otrzymywać darmo posiłek. Resztę uposażenia miał wyznaczyć najbliższy sejmik krajowy⁵⁹

Przed zwołaniem sejmiku krajowego koadiutor Marcin Kromer polecił wszystkim archiprezbiterom, by zebrali swoich proboszczów, nauczycieli, sołtysów i witykusów, i wy pytali ich o wysokość dochodów nauczycielskich. Wspólna konferencja odbyła się 3 listopada 1576 r. Wówczas ustalono, że nauczyciel będzie pobierać:

w pieniądzach

- kwartalnie od każdego ucznia przynajmniej po jednym groszu,
- w każdą niedzielę nauczyciel, chodząc po domach z wodą święconą, otrzyma od każdej rodziny po jednym szelągu,
- accidentia z chrztów, ślubów, kolędy; ponadto z pogrzebów zwykłych – 5 szelągów, z uroczystych, połączonych z wigilią i egzekwiami – 5 groszy, za dzwonienie – dwa grosze;

w naturaliach

- w zbożu i płodach rolnych,
- od każdej rodziny po jednej furze drewna rocznie,
- zimą każdy uczeń zobowiązany był dać po jednej świecy miesięcznie,
- jaja na Wielkanoc.

Inne świadczenia to: wolne mieszkanie, darmowy posiłek, mały ogród lub kawałek pola do uprawy.

⁵⁸ Tamże, k. 132, 233, 238, 250, 251, 321, 358, 361, 363, 400, 512, 112.

⁵⁹ CSW, kol. 61, par. 34.

Uposażenie kantora zwykle zależało od uposażenia nauczyciela, od którego otrzymywał 1/3 dochodów, wolne mieszkanie i „stół”. Ponadto liczni fundatorzy zapisywali pewne sumy przeznaczone dla nauczycieli czy też scholarów. Związane to było z określonymi nabożeństwami, w czasie których wykonywali funkcje śpiewacze⁶⁰

W praktyce jednak uposażenie to było bardziej zróżnicowane. Dużo materiału na ten temat zawierają analizowane przez nas protokoły powizytacyjne. Można nawet stwierdzić, że wizytatorzy zajmowali się przede wszystkim sprawami finansowymi. Z konieczności posłużymy się tylko kilkoma przykładami.

W Babiaku nauczyciel w 1597 r. otrzymywał jako zapłatę roczną 14 grzywien, z racji wigilii za zmarłych, dzwonienia i niesienia krzyża – zwyczajowo po jednym groszu (co łącznie dawało 8 groszy i 2 szelągi) oraz 1/3 z kolędy⁶¹

W Barczewku nauczyciel zarabiał 20 grzywien rocznie, a ponadto otrzymywał z każdego wiejskiego domu po jednej furze drewna, 1/3 część kolędy oraz *ex vigiliis integris una cum pulsibus* – 10 groszy⁶²

Nauczyciel z Barczewa pobierał od każdego starszego ucznia kwartalnie po 4 grosze, a od młodszych – po 2 grosze; z poszczególnych domów miejskich po dwa szelągi, z wiejskich – po pół grosza (dawało to rocznie około 48 grzywien), a ponadto – jako *accidentia* z pogrzebów połączonych z wigilią – 5 groszy. Inne opłaty uiszczane były według miejscowego zwyczaju⁶³

W Bartągu – w tym samym roku (1597) – nauczyciel otrzymywał z każdego domu po pół grosza, co dawało w ciągu roku 16 grzywien. Następnie dostarczano mu po jednej furze drewna, z kolędy trzecią część, z racji wigilii za zmarłych po 5 groszy, natomiast nie płacono mu za wypiek opłatków⁶⁴. Według wizytacji wcześniejszej, z 1581 r., otrzymywał on jako zasadnicze wynagrodzenie 15 grzywien⁶⁵

Nauczyciel z Bażyn pobierał po dwie grzywny rocznie od witykusów i po osiem groszy tygodniowo jako *offertorialia*⁶⁶

⁶⁰ W a s c h i n s k i, dz. cyt., s. 111-113.

⁶¹ ADWO, B 4, k. 272v.

⁶² Tamże, k. 110v.

⁶³ Tamże, k. 115v.

⁶⁴ Tamże, k. 145.

⁶⁵ ADWO, B 2, k. 358v.

⁶⁶ ADWO, B 1a, k. 405.

W Bieniewie płacono nauczycielowi rocznie 22 grzywny i dostarczano po jednej furze drewna; z kolędy trzecią część, za pogrzeb z wigilią – 5 groszy, za dzwonięcie – 2 grosze, za niesienie krzyża – 2 grosze⁶⁷

W Biesowie roczne wynagrodzenie nauczyciela wynosiło 20 grzywien; z racji wigilii – 5 groszy, za niesienie krzyża – 5 szelągów, za dzwonięcie – 2 grosze. Inne dochody wpływały według ustaleń synodu. Wizytatorzy zaznaczyli, że nauczyciel nie otrzymuje posiłku⁶⁸

W Biskupcu nauczyciel otrzymywał od każdego domu kwartalnie po pół grosza, co dawało rocznie 25 grzywien. Do tego dochodziło 5 grzywien z kasy kościelnej za śpiew w kościele w święta i niedziele, od każdego dziecka kwartalnie po 2 grosze, za pogrzeb z wigilią – 5 groszy oraz 1/3 kolędy⁶⁹

W Bisztynku w tym samym czasie wypłacano nauczycielowi od każdego domu po 1 groszu, od uczniów starszych – po 10 szelągów, od młodszych uczniów – po 5 szelągów, za pogrzeb z wigilią – 5 groszy, z racji wspomnień w święta św. Marcina i św. Grzegorza – około 2 grzywien⁷⁰

W Blankach w 1581 r. nauczyciel zarabiał tylko około 3 grzywien rocznie. Na podstawie wizytacji z 1597 r. dowiadujemy się, że dostarczano mu także po furze drewna⁷¹

W Dobrym Mieście w 1581 r. uczniowie, którzy uczyli się gramatyki, płacili kwartalnie po 10 szelągów, co dawało rocznie około 16 grzywien. Z okazji dni targowych i pantalonady nauczyciel otrzymywał 2 grzywny, na święto Oczyszczenia NMP od każdego ucznia po jednej świecy i jednym szelągu. Kapituła dopłacała rocznie po 2 grzywny i w każdym kwartale dawała po jednej furze drewna, a rada miasta – 4 fury, resztę dostarczali rodzice uczniów. Z racji wigilii za zmarłych nauczyciel pobierał 4 szelągi. Ponadto spożywał darmowy posiłek razem z kanonikami⁷²

W Błudowie kwartalnie od każdego domu nauczyciel pobierał opłatę po 1 groszu, co dawało rocznie 8 grzywien; od kolonów po jednej furze drewna, z pogrzebów połączonych z wigilią – 5 szelągów; w naturaliach – kiełbasę i chleb. Natomiast nie otrzymywał pieniędzy z kolędy⁷³

W Braniewie nauczyciel jako wynagrodzenie pobierał kwartalnie od magistratu po 2 grzywny, a od chłopów – po 5 groszy. Za pogrzeby z wigilią – pół

⁶⁷ ADWO, B 4, k. 230v.

⁶⁸ Tamże, k. 97.

⁶⁹ Tamże, k. 100v.

⁷⁰ Tamże, k. 59.

⁷¹ ADWO, B 3, k. 198 i B 4, k. 77v.

⁷² ADWO, B 2, k. 310.

⁷³ ADWO, B 4, k. 334.

grzywny. Do tego dochodziły dodatki z racji wykonywanych śpiewów w kaplicy Bożego Ciała i kaplicy Najświętszej Maryi Dziewicy oraz pieniądze przekazywane przez bractwa⁷⁴ Najprawdopodobniej łączne dochody były dużo większe, bowiem w 1587 r. nauczyciel braniewski wypłacał kantorowi pensję w wysokości 30 grzywien. Świadczyłoby to o tym, że sam otrzymywał około 60 grzywien, i tę sumę należy uznać za realną⁷⁵

W Brasławdzie pensja nauczyciela wynosiła 12 grzywien rocznie i furę drewna. Inne dodatki były takie same jak w pozostałych parafiach warmińskich⁷⁶

W Lidzbarku nauczycielowi płacono rocznie 24 grzywny (1581 r.). Ponadto od miasta pobierał on 24 grzywny za dzwonicie; od mieszkańców okolicznych wsi – 14 grzywien, z racji świąt św. Grzegorza, św. Marcina, św. Burcharda i św. Doroty – 20 grzywien. Z tego płacił kantorowi 1/3 łącznej sumy. Każde dziecko dodatkowo uiszczało opłatę w wysokości pół grosza z okazji dwóch dni jarmarcznych i zapustów. Na święto Ofiarowania NMP uczniowie przynosili po jednej świecy albo po jednym szelągu. Tradycyjnie też otrzymywał on *accidentia* za posługę przy chrztach, ślubach i pogrzebach, posiłek na zamku i mieszkanie⁷⁷

W Pieniężnie nauczycielowi wypłacano rocznie 20 grzywien pensji zasadniczej i 1 grzywnę z kołody. Ponadto otrzymywał 1 szeląga za roznoszenie wody święconej w niedziele, z okazji świąt św. Mikołaja i św. Burcharda – 2 grzywny, w dni targowe, zapusty i pantalonady – po 1 szelągu od każdego ucznia, co łącznie dawało około 3 grzywien. Do tego dochodziły *accidentia* i pieniądze z fundacji kanonika Fabiana w wysokości 12 grzywien, zimą po jednej świecy od każdego ucznia oraz codziennie posiłek na zamku i mieszkanie⁷⁸

W Rogożu nauczyciel pobierał z każdego domu po jednym groszu i furze drewna, z kasy kościelnej za naprawę szat liturgicznych – 1 grzywnę i na Wielkanoc – z każdego domu – po kilka jajek oraz *accidentia*⁷⁹

Nauczyciel olsztyński w 1582 r. otrzymywał około 100 grzywien⁸⁰

W Reszlu uczniowie płacili nauczycielowi kwartalnie po 10 szelągów; od każdego domu w mieście otrzymywał po 8 szelągów, co dawało rocznie około 28 grzywien; od każdego domu na wsi łącznie 19 grzywien; z różnych bene-

⁷⁴ ADWO, B 3, k. 91 i B 1a, k. 235.

⁷⁵ ADWO, B 4, k. 324v.

⁷⁶ Tamże, k. 161.

⁷⁷ ADWO, B 2, k. 226v.

⁷⁸ Tamże, k. 124v.

⁷⁹ Tamże, k. 233.

⁸⁰ Tamże, k. 384.

ficjów – około 8 grzywien rocznie, z czterech świąt: św. Marcina, św. Grzegorza, św. Burcharda i św. Doroty – około 10 grzywien; z racji roznoszenia wody święconej w niedziele – dwa i pół grosza, z pogrzebu bez wigilii – 2 szelągi, z targów – 2 grzywiny rocznie, z racji pantalonady – uczniowie przynosili po 1 szelągu⁸¹

W Płoskini od każdego domu kwartalnie płacono nauczycielowi po 1 groszu, a ponieważ domów było 46, dochód wynosił 9 grzywien i 4 grosze; ponadto od każdej rodziny otrzymywał po 1 furze drewna, za dzwonienie z racji pogrzebów – po 1 szelągu, z okazji świąt o podwójnym rycie – po 1 groszu, za wprowadzenie dziecka do świątyni – po 1 szelągu oraz za sprzątanie kościoła, od witrykusów – 2 szelągi⁸².

W Purdzie nauczyciel otrzymywał od każdej rodziny po pół grosza, a od zagrodników po 1 szelągu. Ojców rodzin było 79, a zagrodników 29, dlatego też łącznie pobierał w ciągu roku 8 i pół grzywiny. Drewno i inne dotacje wpływały jednak według miejscowego zwyczaju⁸³

Dla pełniejszego obrazu przedstawimy teraz to zagadnienie w tabeli (zob. tabela nr 7), ale z konieczności ograniczymy się do wykazania wyłącznie wynagrodzenia zasadniczego.

Tabela nr 7. Wynagrodzenie zasadnicze nauczycieli warmińskich w drugiej połowie XVI wieku

Parafia	Wynagrodzenie zasadnicze w grzywnach	Źródło
1	2	3
Babiak	14	B 4, k. 272v
Barczewko	20	B 4, k. 110v
Barczewo	30	B 3, k. 12
	48	B 4, k. 115v
Bartąg	15	B 2, k. 358v
	16	B 4, k. 145
Bażyny	2	B 1a, k. 405
Bieniewo	22	B 4, k. 230v
Biesowo	6	B 3, k. 41
	20	B 4, k. 97

⁸¹ Tamże, k. 508.

⁸² Tamże, k. 102.

⁸³ Tamże, k. 363.

1	2	3
Biskupiec	25	B 4, k. 100v
Blanki	3	B 3, k. 198
Dobre Miasto	36	B 3, k. 310
Błudowo	8	B 4, k. 334
Braniewo	ok. 60	B 4, k. 324
Brąswałd	12	B 3, k. 52
	12	B 4, k. 161
Butryny	12	B 4, k. 140v
	10	B 3, k. 360v
Długobór	18	B 2, k. 144v
	36	B 4, k. 297v
Ełdyty	12	B 1b, k. 216
	12	B 4, k. 163v
Dywity	10	B 4, k. 238v
Frombork	ok. 11	B 2, k. 10v
Gietrzwałd	14	B 4, k. 150v
	12	B 1b, k. 258
Głotowo	ok. 2	B 1b, k. 253
Gryżliny	14	B 2, k. 356
	10	B 1b, k. 250
	14	B 4, k. 142v
Grzęda	4	B 3, k. 29v
	12	B 4, k. 26
Henrykowo	12	B 2, k. 137
	8	B 1b, k. 358v
	12	B 4, k. 267v
Ignalin	18	B 4, k. 227
Jesionowo	12	B 2, k. 353v
Jeziorany	16	B 3, k. 178
	43	B 4, k. 88
Jonkowo	12	B 1b, k. 230
	11	B 4, k. 158v
Kawkowo	10	B 1b, k. 261
Kiwity	24	B 4, k. 48
Klebark	12	B 2, k. 365
	20	B 4, k. 136
Kłębowo	8	B 3, k. 212v
	16	B 1b, k. 337v
	16	B 4, k. 244
Kochanówka	12	B 4, k. 200v
Kolno	15	B 4, k. 9

1	2	3
Kraszewo	13	B 2, k. 250v
	12	B 1b, k. 335v
	13	B 4, k. 203
Krekole	10	B 2, k. 238v
	ok. 10	B 4, k. 208
Kwiecewo	16	B 4, k. 177v
Lamkowo	21	B 2, k. 419
	14	B 4, k. 107v
Lechowo	12	B 4, k. 274
	16	B 1b, k. 384
Leginy	16	B 4, k. 4v
	6	B 3, k. 27v
Lidzbark	24	B 2, k. 226v
	ok. 40	B 4, k. 216v
Lubinowo	14	B 4, k. 232
	10	B 3, k. 111v
Lutry	16	B 4, k. 65v
Łajsy	8	B 2, k. 128
	14	B 4, k. 282
Mingajny	11	B 4, k. 270
Olsztyn	ok. 100	B 2, k. 384
Orneta	18	B 2, k. 176
	ok. 60	B 4, k. 259
Orzechowo	11	B 2, k. 321v
	13	B 4, k. 169
Osetnik	16	B 4, k. 265v
	10	B 2, k. 148v
Paluzy	12	B 4, k. 23
Pieniężno	20	B 2, k. 123v
	12	B 1b, k. 347v
Piotrowiec	10	B 2, k. 112
	10	B 4, k. 292
Pluty	12	B 2, k. 131v
	12	B 1b, k. 354
	12	B 4, k. 277v
Płoskinia	9	B 2, k. 102v
	10	B 4, k. 300
Pogrodzie	11	B 4, k. 336v
Prosyty	13	B 4, k. 70
Purda	8,5	B 2, k. 363
	ok. 12	B 1b, k. 220v

1	2	3
Radostowo	17	B 4, k. 80
Ramsowo	8 15	B 3, k. 43 B 4, k. 104
Reszel	80 47	B 4, k. 37 B 2, k. 509
Rogóż	20	B 4, k. 210v
Sątopy	9 14	B 4, k. 19v B 2, k. 512
Sętal	15	B 4, k. 165v
Szalmia	17 15	B 1b, k. 394v B 4, k. 303v
Sząbruk	12	B 1b, k. 225v
Świątki	14	B 1b, k. 205
Tolkmicko	8	B 4, k. 339v
Tolkowiec	10 9	B 4, k. 294v B 2, k. 107v
Unikowo	17	B 4, k. 14v
Wapnik	9	B 4, k. 241
Wierzno	8 12	B 1b, k. 402 B 4, k. 331v
Wilczkowo	18	B 4, k. 236v
Wozławki	14	B 4, k. 53v
Wrzesina	11 13	B 1b, k. 222v B 4, k. 154
Żegoty	20	B 2, k. 401v

Z danych zawartych w tabeli nr 7 wynika, że najniższe wynagrodzenie otrzymali nauczyciele z Bażyn i Głotowa (po 2 grzywny), Blanek (3) i Grzędy (4). Po 6 grzywien zarabiali nauczyciele z Legin i Biesowa, po 8 – z Błudowa, Kłębowa, Łajs, Ramsowa, Tolkmicka i Wierzna, a po 9 – z Płoskini, Sątopy i Wapnika. Najwięcej wypłacano nauczycielom w parafiach miejskich. I tak w Olsztynie nauczyciel zarabiał w 1582 r. około 100 grzywien, a 1597 r. w Reszlu – 80 grzywien, w Braniewie i Ornecie po około 60 grzywien, w Barczewie – 48, w Jezioranach – 43 i w Lidzbarku – około 40. Ponadto w Pienięźnie, Lidzbarku i Olsztynie nauczyciele otrzymywali obiady na zamku, a w Olsztynie – kolacje⁸⁴ Na wsiach przeciętne zarobki nauczycieli kształtowały się w granicach 8-12 grzywien.

⁸⁴ Tamże, k. 125, 227, 382.

W niektórych parafiach nauczyciele otrzymywali też pieniądze z okazji świąt. W Lidzbarku i Reszlu były to święta: św. Grzegorza, św. Marcina, św. Burcharda, św. Doroty, Matki Boskiej Gromnicznej, zapusty, pantalonady i dni targowe⁸⁵. W Braniewie, Barczewie i Olsztynie obchodzono w ten sposób tylko święta św. Grzegorza, św. Marcina i św. Doroty⁸⁶, w Jezioranach – św. Grzegorza i św. Marcina⁸⁷.

W parafii Rogóż płacono dodatkowo nauczycielowi za naprawę szat liturgicznych⁸⁸, a w parafii Płoskinia – za sprzątanie kościoła⁸⁹. W parafiach Lidzbark i Olsztyn nauczyciele otrzymywali pewne dotacje od działających tam bractw kościelnych⁹⁰.

Zatrudniani dodatkowo kantorzy pobierali najczęściej 1/3 pensji nauczyciela, korzystali z darmowego posiłku i mieszkania. Tak było m.in. w Braniewie⁹¹, Lidzbarku⁹², Ornecie⁹³, Reszlu⁹⁴ i Olsztynie⁹⁵.

7. UCZNIOWIE

W szkołach parafialnych uczyli się przeważnie chłopcy, synowie mieszczan i chłopów. Parafie były znacznie zróżnicowane pod względem liczby wiernych. Dla omawianego przez nas okresu nie posiadamy dokładnych danych na ten temat. Przykładowo tylko wspominamy, że Lidzbark, nie licząc dworu biskupiego i wsi parafialnych, zamieszkiwało w 1581 r. około 2000 osób⁹⁶. W całej parafii Lubomino w 1647 r. było 361 osób⁹⁷, a w parafii Wilczkowo w tym samym roku – 223 osoby⁹⁸.

⁸⁵ Tamże, k. 226 i 510.

⁸⁶ ADWO, B 4, k. 324, 115v i B 1b, k. 179.

⁸⁷ ADWO, B 4, k. 88.

⁸⁸ ADWO, B 2, k. 233.

⁸⁹ Tamże, k. 102.

⁹⁰ Tamże, k. 227, 373v.

⁹¹ ADWO, B 4, k. 24v.

⁹² ADWO, B 2, k. 227 i B 4, k. 217.

⁹³ Tamże, k. 176v i B 4, k. 259.

⁹⁴ ADWO, B 4, k. 37v.

⁹⁵ ADWO, B 3, k. 127.

⁹⁶ R. M a r c h w i ń s k i, *Ludność Lidzbarka Warmińskiego w świetle szosu z 1581 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW), 1/2 (1973), s. 9.

⁹⁷ ADWO, B 35a, k. 15.

⁹⁸ Tamże, s. 55.

Tabela nr 8. Liczba uczniów w szkołach warmińskich w drugiej połowie XVI wieku

Parafia	ADWO			Dziewczęta
	B 3	B 2	B 4	
Olsztyn		60		
Barczewo	30		40	
Jeżiorany		30	ok. 60	
Reszel	30	50	ok. 70	
Biskupiec			10	
Bisztynek			30	12 (B 4)
Dobre Miasto	55 (60)	56	82	
Lidzbark		60	ponad 100	
Pieniężno		50	80	
Orneta		ok. 76	120	
Frombork		50	65	
Braniewo	18		60	
Tolkmicko	20			
Tolkowiec			10	
Bartąg			3	
Błudowo			nullos	
Biesowo			6	
Klebark			4	
Długobór		8	5	
Rogóż			1	
Sątopy			3	
Sząbruk			2	
Osetnik		nullos	9	3 (B 4)
Paluzy			4	

Na podstawie powyższych danych i opracowań ogólnych dotyczących szkolnictwa na Warmii można wysnuć wniosek, że średnio w miastach uczyło się od 50 do 120 uczniów, a na wsiach od 2 do 12. Wizytacje nie podejmują problemu pochodzenia i wieku uczącej się młodzieży. Dla pełniejszego więc obrazu odwołujemy się do *Spisu ludności parafii Dobre Miasto z 1695 r.* Wynika z niego, że wśród 106 scholarów było 84 takich, których rodzice mieszkali w Dobrym Mieście, a 6 pochodziło ze wsi należących do parafii. O pozostałych *Status animarum* nie podaje żadnych informacji. Wiek uczniów zawiera się w

granicach 8–15 lat, ale były też pojedyncze przypadki, że do szkoły uczęszczały dzieci pięcioletnie⁹⁹

Z dobrodziejstw szkolnictwa na Warmii korzystały także dziewczęta. Wprawdzie brak na ten temat poważniejszych wiadomości źródłowych, ale możemy z całą pewnością stwierdzić, że uczyły się one w Bisztynku i Osetniku¹⁰⁰ Od 1583 r. sprawę kształcenia młodych dziewcząt przejęło nowo założone Zgromadzenie św. Katarzyny¹⁰¹

8. PROGRAMY NAUCZANIA

Celem nauczania w szkołach parafialnych było nabycie przez uczniów elementarnych wiadomości potrzebnych do kontynuowania nauki w kolegiach jezuickich bądź objęcia takiego stanowiska, gdzie te wiadomości wystarczały, np. na stanowisku pisarza miejskiego. Ponadto szkoła uczyła posługiwania przy nabożeństwach w kościele i dawała uczniom podstawowe wiadomości o prawdach wiary i moralności.

W Pieniężnie szczegółowy program zajęć w 1581 r. przedstawiał się następująco: codziennie od godziny 6 do 7 uczono sentencji i na ich podstawie syntaksy, deklinacji i koniugacji, od godziny 7 do 8 przerabiano *Rudimenta* Korneliusza, od godziny 9 do 10 – *Listy* Cyserona, a w środy i piątki *Katechizm* Kanizjusza. Od godziny 12 do 13 ćwiczono śpiew, a w środy i piątki – pisanie. Od godziny 13 do 14 poznawano reguły syntaksy. Następnie od godziny 15 do 16 uczniowie uczestniczyli najpierw w nieszporach, a potem wyjaśniano im w języku ojczystym *Sentencje*. W soboty rano sprawdzano zdobyte wiadomości, a o godzinie 12 przeprowadzano próbę śpiewu pieśni przepisanych na niedzielę¹⁰²

W Lidzbarku uczniów dzielono na trzy grupy.

W pierwszej grupie codziennie od godziny 6 do 8 czytano *Gramatykę* Korneliusza i wyjaśniano ją. Następnie uczniowie przedkładali przygotowane opracowania oraz powtarzali lekcje. Zajęcia przerywał dzwonek zwołujący na mszę św., podczas której scholarze prowadzili śpiew. Po obiedzie, od godziny 12 do 13, były lekcje śpiewu. Kolejną godzinę przeznaczano na poznawanie *Syntaksy*

⁹⁹ J. P r z e r a c k i, *Parafia dobromiejska i jej ludność w świetle spisu z 1695 roku*, KMW 2(1976), s. 244-245; B. K u m o r, *Spis ludności Dobrego Miasta z 1695 r.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (1975), t. 7, s. 10.

¹⁰⁰ ADWO, B 4, k. 58v, 265v.

¹⁰¹ M a t e r n, *Beiträge*, s. 19-20.

¹⁰² ADWO, B 2, k. 125.

Korneliusza i od godziny 15 odmawiano w kościele nieszpory. Na zakończenie zajęć uczono *Katechizmu* Kanizjusza. Każdego dnia ćwiczone tłumaczenie z języka niemieckiego na łaciński.

Druga grupa rozpoczynała zajęcia również o godzinie 6, ale zamiast *Gramatyki* Korneliusza przerabiała *Rudimenta* tegoż autora. Sam schemat przeprowadzenia lekcji był podobny. O godzinie 8 uczniowie uczestniczyli we mszy św., o godzinie 12 ćwiczyli śpiew, o godzinie 13 – *Rudimenta* Korneliusza, a po nieszporach – wybrane *Sentencje* Katona. Podobnie jak w pierwszej grupie, ćwiczone też tłumaczenie z języka niemieckiego na łaciński.

W grupie trzeciej od godziny 6 do 8 pracował z uczniami kantor. Od godziny 8 do 9 chłopcy uczyli się modlitwy, a następnie uczestniczyli we mszy św. Po południu, po godzinie, ćwiczone pisanie, czytanie i język łaciński.

W soboty o godzinie 14 wyjaśniano uczniom ewangelię na dany dzień, którą też tłumaczono z języka łacińskiego na niemiecki i polecono wyuczyć się jej na pamięć¹⁰³

W Ornece zajęcia rozpoczynano także o godzinie 6 rano. Na początku odmawiano modlitwę, a następnie uczniowie poznawali gramatykę łacińską i prowadzili dialogi w języku niemieckim i łacińskim. O godzinie 7 czytano listy łacińskie i na ich podstawie przerabiano zwroty językowe. O godzinie 8 starsi uczniowie udawali się do kościoła, by wykonywać śpiewy podczas liturgii, a młodsi uczyli się w szkole modlitwy. Po południu wznawiano zajęcia o godzinie 13. Najpierw recytowano wyuczone wcześniej zwroty łacińskie, a następnie przez godzinę ćwiczone śpiew. O godzinie 14 czytano *Bajki* Ezopa, a o godzinie 15 uczniowie uczestniczyli w nieszporach. Potem objaśniano im w języku niemieckim *Sentencje* Katona oraz ćwiczone deklinację i koniugację w języku łacińskim (o ile nauczyciel miał jeszcze czas). Przed zakończeniem zajęć powtarzano przerobiony materiał. Ponadto nauczyciel zadawał codziennie domowe prace pisemne.

W każdą środę i każdy piątek zamiast Katona wyjaśniano *Katechizm* Kanizjusza. Czwartki były dniami wolnymi od zajęć. W niedziele, zamiast Katona, omawiano po południu epistołę i ewangelię dnia, a młodsi uczniowie odmawiali w kościele w języku niemieckim *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Maryjo*, *Wierzę w Boga*, *Dziesięć przykazań* i *Spowiedź powszechną*, po to, by również inni chłopcy i dziewczęta z miasta mogli je sobie przyswoić¹⁰⁴

W Barczewie uczniowie pierwszej grupy czytali *Gramatykę* i *Syntaksę* Korneliusza oraz *Listy* Cyncerona i *Katechizm* Kanizjusza. W klasie drugiej prze-

¹⁰³ Tamże, k. 227.

¹⁰⁴ Tamże, k. 176.

rabiano *Rudimenta* Korneliusza, *Listy* Sturmiusza i *Katechizm*. Po obiedzie przeprowadzano próbę śpiewu¹⁰⁵

W Bisztynku starsi chłopcy czytali *Gramatykę* Korneliusza, a inni *Gramatykę* Donata. Od godziny 12 do 13 przeprowadzano próbę śpiewu, a następnie przerabiano *Katechizm* Kanizjusza. O godzinie 15 czytano *Listy* Cyncerona¹⁰⁶

W Dobrym Mieście uczniowie byli podzieleni na cztery grupy. Pierwsza klasa rozpoczęła zajęcia o godzinie 6 od czytania *Gramatyki* Korneliusza. O godzinie 7 powtarzano syntaksę. O godzinie 9 scholarze brali udział we mszy św. w kościele kolegiackim. O godzinie 12 ćwiczano śpiewy, o godzinie 13 przerabiano *Listy* Cyncerona i *Gramatykę* Korneliusza. Kwadrans przed godziną 15 wyjaśniano sentencje z *Katechizmu* Kanizjusza, które potem uczniowie po modlitwie wieczornej musieli recytować przed nauczycielem, a w domu przed rodzicami. O godzinie 15 odmawiano nieszpory.

W klasie drugiej o godzinie 6 recytowano sentencje z *Katechizmu* Kanizjusza, a następnie czytano *Rudimenta*. O godzinie 7 egzaminowano ze słówek, o godzinie 12 powtarzano *Rudimenta* Korneliusza. O godzinie 13 recytowano dialog *Bonus dies* i uczono się deklinacji oraz koniugacji. Na końcu przepisywano *Katechizm* Kanizjusza w języku niemieckim i łacińskim.

W klasie czwartej niektórzy uczniowie czytali już książki.

We wszystkich klasach w piątki recytowano z pamięci fragmenty *Katechizmu* Kanizjusza, które wyznaczono na dany tydzień. Od godziny 12.30 do 14 ćwiczano pisanie. W soboty we wszystkich grupach przeprowadzano powtórkę przerobionego materiału, tzw. *repetitiones et disputationes*. Po południu ćwiczano śpiewy responsoriów. W niedziele uczniowie uczestniczyli we wszystkich modlitwach chórowych w kościele, a o godzinie 14, przed nieszporami, objaśniano im ewangelię dnia¹⁰⁷

We Fromborku uczniowie rozpoczynali zajęcia o godzinie 6 rano od recytacji hymnu *Veni Creator* oraz innych modlitw. O godzinie 7 czytano *Syntaksę*, o godzinie 8 spożywano śniadanie, o godzinie 9 przerabiano krótkie *Listy rodzinne* Cyncerona. Między godziną 12 a 13 ćwiczano śpiew. O godzinie 13 miała miejsce *disciplina puerorum*, o godzinie 14 spożywano podwieczorek, o godzinie 15 przerabiano *Etymologię*, o godzinie 16 – *Sentencje* i *Dystychy* Musae, Veriniego albo Katona. Taki porządek zachowywano każdego dnia z wyjątkiem środy i piątku, kiedy to o godzinie 9 przerabiano *Katechizm* Kanizjusza. Ponadto w piątki od godziny 12 starszym uczniom przedstawiano *argumenta*, a pozostającym

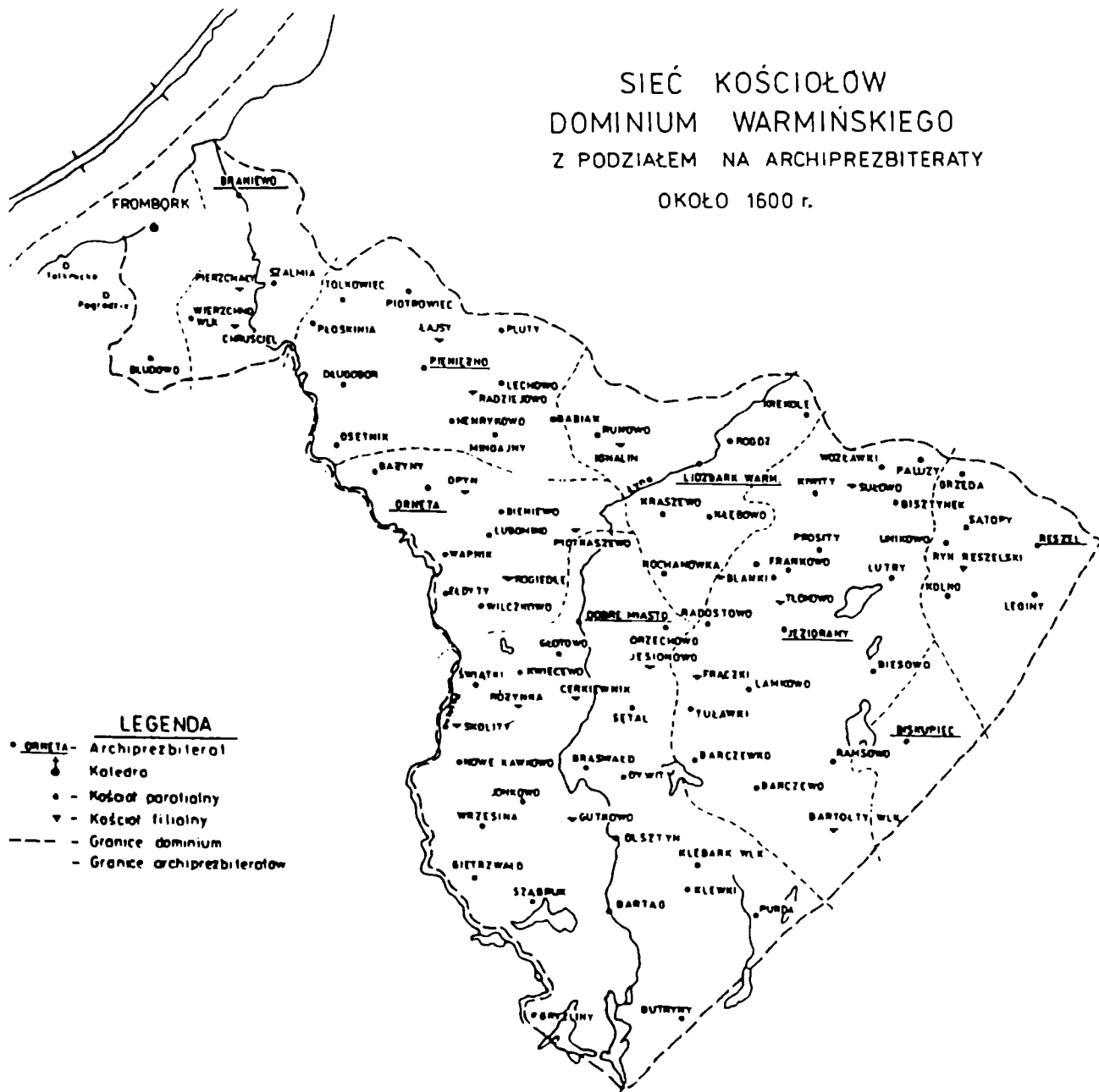
¹⁰⁵ ADWO, B 4, k. 115v.

¹⁰⁶ Tamże, k. 58v.

¹⁰⁷ Tamże, k. 310.

SIEĆ KOŚCIOŁÓW
DOMINIUM WARMIŃSKIEGO
Z PODZIAŁEM NA ARCHIPREZBITERATY

OKOŁO 1600 r.

stali ćwiczyli pisanie. Zajęcia z pisowni przeprowadzano każdego dnia, a w niedziele i święta uczono fragmentów Ewangelii¹⁰⁸

W Jezioranach uczniowie byli podzieleni na dwie grupy: jedną stanowili tzw. *alphabetarii*, pozostali podczas lekcji czytali *Gramatykę* Korneliusza, *Listy* Swetoniusza i Cyserona oraz *Mały katechizm* Kanizjusza¹⁰⁹ W 1597 r. uczniowie byli podzieleni na trzy grupy. Uczniowie pierwszych klas w niedziele i święta uczyli się ewangelii dnia. W poniedziałki, wtorki i czwartki od godziny 6 do 8 studiowali *Dystychy* Katona i *Gramatykę* Alvarusa, od godziny 12 omawiali *Listy* Cyserona oraz *Gramatykę* i *Syntaksę* Alvarusa. W środy i piątki rozpoczynano zajęcia od czytania *Dystychów* Katona i *Rudimentów* Alvarusa. Po obiedzie uczono *Katechizmu* Kanizjusza i *Gramatyki* Korneliusza. Takie same zajęcia miała grupa druga.

W klasie trzeciej w niedziele i święta tłumaczono ewangelię dnia, w poniedziałki, wtorki i środy przerabiano *Dystychy* Katona i *Rudimenta* Alvarusa, a po południu – *Katechizm* Kanizjusza. W czwartki i piątki postępowano podobnie¹¹⁰

Podobny program obowiązywał w szkole w Reszlu. Uczniowie rozpoczynali zajęcia o godzinie 6 od recytacji określonych sentencji i czytania *Etymologii* Korneliusza. Następnie pierwsza grupa przerabiała syntaksę, druga recytowała *Dialogum*, a trzecia przerabiała program *Donatistae* (początki czytania). W środy i piątki eksponowano w programie *Katechizm* Kanizjusza, a we wtorki – *Disticha moralia* Verinusa. Przed zajęciami śpiewano zawsze *Ave Crucis*, przed obiadem *Veni Sanctae*, a po nieszporach *Defensor*¹¹¹

Szkoła olsztyńska w swoim programie przewidywała *Rudimenta* i *Syntaksę* Korneliusza, arytmetykę, *Listy* Cyserona, a po nieszporach – *Katechizm* Korneliusza. Oprócz tego dużo czasu poświęcano na naukę śpiewu¹¹²

Na podstawie znajomości programów możemy wysnuć wniosek, że zajęcia w szkołach miejskich trwały najczęściej sześć godzin dziennie: trzy przed południem i trzy po południu. Rozpoczynały się bardzo wcześnie, bo o godzinie 6 rano. Pierwsza przerwa miała miejsce o godzinie 8. Wówczas uczniowie mogli spożyć śniadanie, a następnie udać się na mszę św. do kościoła. Trzecia godzina lekcyjna rozpoczynała się o godzinie 9. Obiad chłopcy spożywali między godziną 10 a 12. Popołudniowe zajęcia przerywano o godzinie 15, by wspólnie uczestniczyć w nieszporach.

¹⁰⁸ Tamże, k. 11.

¹⁰⁹ Tamże, k. 411v.

¹¹⁰ ADWO, B 4, k. 88.

¹¹¹ Tamże, k. 37.

¹¹² ADWO, B 2, k. 384.

Na Warmii korzystano z różnych podręczników. Najczęściej były to: *Rudimenta*, *Gramatica*, *Syntaksa* Donata albo Alvarusa oraz *Rudimenta* Korneliusza. Czytano *Listy rodzinne* Cyserona i *Distycha* Verinusa.

W szkołach przy parafiach wiejskich uczono zazwyczaj czytania, pisania, śpiewu i rachunków¹¹³

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując należy stwierdzić, że akta wizytacyjne są wyjątkowo bogatym źródłem historycznym. Mogą one stać się podstawą do różnego rodzaju prac monograficznych z zakresu szkolnictwa i ułatwiają przedstawienie zagadnień w ujęciu geograficzno-statystycznym.

Udało się ustalić, że w diecezji warmińskiej szkoły funkcjonowały przy każdym kościele parafialnym i przy niektórych kościołach filialnych. Zajęcia prowadzili nauczyciele, nazywani *ludirectores*, *ludimagistri* lub *magistri scholae*. Do pracy przygotowywali się najczęściej w kolegiach jezuickich lub seminariach duchownych. Ogromną rolę w przygotowaniu kadry nauczycielskiej odegrali jezuici, którzy przybyli na Warmię w 1564 r.

Akta wizytacyjne poświęcają dużo miejsca sprawom uposażenia. Wynagrodzenie wypłacane nauczycielom warmińskim było bardzo zróżnicowane i uzależnione od zamożności parafii oraz liczby wiernych. Kształtowało się ono w granicach od 3 do około 100 grzywien.

Dane zawarte w protokołach wizytacyjnych umożliwiają też podanie liczby chłopców, którzy korzystali z dobrodziejstw szkolnictwa. Wprawdzie nie zawsze wizytatorzy uwzględniali te dane, ale udało się ustalić, że w szkołach wiejskich uczyło się od 2 do 12 chłopców, a w miejskich – od 30 do 120.

Na podstawie materiałów zebranych przez wizytatorów możemy odtworzyć program nauczania i wykaz podręczników stosowanych w szkolnictwie. Z wypowiedzi tych wynika, że szkoły parafialne w diecezji warmińskiej były szkołami ściśle elementarnymi, uczącymi umiejętności czytania i pisania w języku łacińskim.

Dla porównania możemy podać, że na początku XVI w. w archidiecezji gnieźnieńskiej na ogólną liczbę 600 parafii szkoły znajdowały się w około 546 parafiach, co stanowiło 91% ich ogółu¹¹⁴. W archidiecezji krakowskiej na przełomie XVI i XVII w. na około 840 parafii było 769 szkół, a więc około

¹¹³ D i t t r i c h, dz. cyt., s. 2 i 5.

¹¹⁴ W i ś n i o w s k i, dz. cyt., s. 105.

91,5% parafii posiadało szkoły¹¹⁵ W archidiecezji lwowskiej natomiast na przełomie XVI i XVII w. na 83 parafie funkcjonowało 19 szkół, co stanowiło 23%¹¹⁶ W diecezji łuckiej w XVI w. były tylko 3 szkoły¹¹⁷

PARISH SCHOOLS IN THE WARMIA DIOCESE
IN THE LIGHT OF THE INSPECTION ACTS
FROM THE SECOND HALT OF THE 16TH CENTURY

S u m m a r y

The aim of the article was to present the school system in the Warmia diocese in the second half of the 16th century. The author examined the official records of three inspections by the bishops (1565-1572, 1581-1582, 1597-1598) as well as Bishop Marcin Kromer's *Descriptio episcopatus Varmiensis*. On the basis of the collected material it was possible to state that there were schools affiliated to each parish church and to some succursal ones. The classes were conducted by teachers who were called *ludirectores* or *magistri scholae*. They were usually trained in Jesuit colleges or seminaries. Their pay depended on the wealth of particular parishes and on the number of the faithful. It ranged from 3 to 100 grzywnas.

The data contained in the records make it also possible to give the number of boys who enjoyed the advantage of attending schools. It was found that in village schools 2 to 12 boys learned, and in town schools – 30 to 120.

Lastly, on the basis of the materials gathered by the inspectors we can find out what curricula there were and what handbooks were used in the schools. It appears that the Warmia schools were elementary ones and they taught reading and writing in Latin.

¹¹⁵ *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 2, Lublin 1970, s. 383.

¹¹⁶ J. K r ę t o s z, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 r.*, Lublin 1986, s. 255.

¹¹⁷ L. K r ó l i k, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 316.